

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІСТОРІЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ДАВНЬОРУСЬКОГО ПЕРІОДУ

УДК 821. 161. 204-142.09:398.4(=161.2)

Г. М. Виноградов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРИНЦИПИ УТВОРЕННЯ Й ФУНКЦІОНУВАННЯ ДОДАТКОВИХ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ АСОЦІАЦІЙ В ДАВНЬОРУСЬКИХ ЛІТОПИСАХ

Розглянуто деякі риси діяльності «творчої лабораторії» давньоруських книжників, зокрема в такому складному напрямі, як конструювання багатопланових літописних текстів, що створювалися, як відомо, для своєрідного містичного «звіту» на Страшному Суді і, відповідно, містили не тільки абсолютно об'єктивну з погляду сучасників інформацію, але і спрямованих на включення історії Русі до всесвітнього історичного процесу в повній відповідності із середньовічними уявленнями про територіальні, часові й інтелектуальні параметри християнської Ойкумени. Увага автора насамперед була зосереджена на такому складному з точки зору наукової організації праці сегменті текстувальної творчості літописців, як свідоме, стимулююче неабиякі творчі зусилля, створення додаткових інтелектуальних асоціацій з наступним вплітанням у текст з метою інформаційного насичення літописного семантичного й конотативного поля.

Ключові слова: Давня Русь, давньоруські літописи, духовна еліта Русі, інтелектуальні асоціації.

Г. Н. Виноградов

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ПРИНЦИПЫ СОЗДАНИЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ДОПОЛНИТЕЛЬНЫХ ИНТЕЛЕКТУАЛЬНЫХ АССОЦИАЦИЙ В ДРЕВНЕРУССКИХ ЛЕТОПИСЯХ

Рассмотрены некоторые черты деятельности «творческой лаборатории» древнерусских книжников, в частности в таком трудном направлении, как конструирование многослойных летописных текстов, создаваемых, как известно, для своеобразного мистического «отчета»

на Страшном Суде и, соответственно, содержащих не только абсолютно объективную с точки зрения современников информацию, но и направленных на включение истории Руси во всемирный исторический процесс в полном соответствии со средневековыми представлениями о территориальных, временных и интеллектуальных параметрах христианской Ойкумены. Внимание автора прежде всего было сосредоточено на таком сложнейшем с точки зрения научной организации труда сегменте текстуального творчества летописцев, как сознательное, требующее больших творческих усилий, создание дополнительных интеллектуальных ассоциаций с последующим влечением в текст с целью информационного насыщения летописного семантического и коннотативного поля.

Ключевые слова: Давняя Русь, давнерусские летописи, духовная элита Руси, интеллектуальные ассоциации.

G. M. Vinogradov

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

PRINCIPLES OF CREATIONS AND FUNCTIONS OF ADDITION INTELLECTUAL ASSOCIATIONS IN ANCIENT RUS' CHRONICLES

The author researches some main methods of the Ancient Rus' intellectuals in the sphere of creation of chronicle texts. The article analyzes general principles transformation of historical information in text as a result of hard work of orthodox monks on the base of the medieval notions about the territorial, temporal and intellectual frames of the Christian Civilization. The author also covers main semantic, connotation etc. segments of the Ancient Rus' chronicle texts as an accumulator of unique historical information. Besides the active influence of the Cyril-Methodius Slavic, the Bible and the Saint Fathers theological traditions on the Ancient Rus' intellectual methods of textual production as an important part of the State construction.

A special attention of the article is spared to modeling of the main segments of Ancient Rus' State (territory, population – local Slavic, Baltic and Finnish tribes, numerous immigrants from Scandinavia and the Baltic Sea region, steppes of the South-East Europe, inside and foreign policy, social relations between nobility, clergy, town and village people etc.) by Christian signs, linguistic fragments of Hebrew, Greek, Latin (classical three Saint languages) and, especially, Church Slavic (artificial language was made on the base of three Saint languages by medieval Slavic intellectuals in IX century) languages.

The article also shows aspirations of the Ancient Rus' duke, church elite and intellectuals-monks to make Rus' as a heir of the Khazar Kaganat, the Rurik dynasty and the local Slavic tribe traditions a leader of the Christian Civilization by symbol and linguistic methods including chronicle texts as an ideal form for realizations of numerous creative projects and ambitions.

Keywords: the Ancient Rus', spiritual culture of Rus', old russian chronicles, spiritual elite of Rus', intellectual associations.

Вступ. Дану розвідку найдоцільніше розглядати як продовження низки публікацій автора, присвячених методам виявлення додаткових пластів історичної інформації в давньоруських (і не тільки) наративах, визначенню провідних способів осмислення, кодування, передавання й використання інформації середньовічними інтелектуалами, творчого використання останніми символічного потенціалу слів, словосполучень, фраз, мов у цілому (трьох так званих Святих – єврейської, грецької й латини, а також штучно створеної церковнослов'янської), які з позицій християнського віровчення вважалися ідеальною моделлю Божого Промислу, доступною для людського пізнання, в якості зразка для створення похідних моделей державотворення, організації соціуму, економічних, політичних та інших взаємин [10; 11].

Як унікальні носії історичної інформації давньоруські літописи і в якості самодостатнього культурного феномена, і як сегмента середньовічної християнської письмової культури вже протягом майже трьох століть залишаються об'єктом зацікавленості істориків-медієвістів, філологів-славістів, істориків літератури та інших фахівців, наукові інтереси яких сфокусовані навколо Давньої Русі й середньовічної епохи в цілому. Втім з 90-х рр. XX ст., з одного боку, як закономірний результат класичного чергового переходу кількісних змін у гуманітарних науках на новий якісний рівень, а з іншого, – як відображення низки інших об'єктивних і суб'єктивних факторів (зокрема, безпосередній та опосередкований вплив теоретико-методологічних положень постструктуралізму, досвіду нових підходів до тексту, феномена авторства й історичної інформації тощо, насамперед так званий «інтелектуальний поворот»), намітилися тенденції до зближення характерних для Середньовіччя теологічних підходів до історичних процесів і світських принципів, які запанували по мірі секуляризації наукового пізнання приблизно з XVIII ст. Попри численні безсумнівно позитивні наслідки згаданої секуляризації цінні, а нерідко – унікальні середньовічні методики накопичення, осмислення, кодування, транслювання, і як результат – активного й творчого використання історичної інформації зазнали поступової деградації настільки, що, наприклад, опублікований у 1800 р. текст «Слова о полку Ігоревім» (чи в якості оригінального середньовічного твору, чи стилізації кінця XVIII ст.) містить таку велику кількість грубих граматичних, стилістичних тощо помилок, що, як не прикро, унеможливило посправжньому якісне та в науковому сенсі повноцінне вивчення як самої пам'ятки, так і відображених у ній подій.

Історіографічна складова й джерельна база. Філологічна рустика й славістика в цілому протягом XIX–XX ст. доволі ретельно вивчила особливості церковнослов'янської мови (далі – ЦСМ), якою,

власне, упродовж IX–XV ст. монополюю (а з XVI ст. – переважно, поряд із штучно створеним за зразком ЦСМ так званим «канцеляритом» на українсько-білоруських землях) послуговувалася середньовічна православна слов'янська цивілізація (а також предки румун і молдаван, мова яких належить до романської групи); у працях С. Булича, Т. Вендіної, Є. Верещагіна, М. Зубова, М. Кисельової, В. Колесова, Є. Конявської, А. Львова, Р. Піккію, М. Толстого, В. Топорова, Б. і Ф. Успенських, Г. Хабургаєва, Р. Цейтлін та ін. переконливо доведена (по суті, відродивши середньовічну доктрину) не тільки штучність ЦСМ, створеної з метою максимально точно донести до християнина сакральний зміст біблійних та інших священних текстів, але і встановлене співвідношення запозичень із трьох Святих Мов, неологізмів, утворених за допомогою слов'янських складових (префіксів, коренів тощо) як кальки відповідних елементів згаданих мов. Але найголовнішим досягненням було встановлення видатним сучасним російським лінгвістом В. Колесовим (після кількох століть фактичного забуття як наслідок згаданої секуляризації) того факту, що сама структура ЦСМ розглядалася сучасниками-інтелектуалами в якості провідної символічної моделі Всесвіту як Творіння Божого, причому мовна модель вважалася важливішою і, відповідно, розцінювалася як взірцева, за суспільно-політичні, соціально-економічні та інші похідні від першої, моделі, що в цілому відповідало провідним християнським доктринам [17; див. також: 3; 6; 8].

Серед власне істориків-медієвістів на сьогодні існує дві провідні тенденції у ставленні до літописних текстів: одна, традиційна, що діє у руслі досвіду таких авторитетних дослідників, як М. Алешковський, Д. Лихачов, А. Насонов, М. Присьолков, І. Срезневський, О. Шахматов та ін., продовжує розглядати літописні тексти в якості джерела інформації про ті чи інші події з точки зору їх місця, часу, дійових осіб і очевидних історичних обставин; цю тенденцію презентують П. Толочко, М. Котляр, А. Кузьмін, О. Шайкін та ін. Інша тенденція, яку умовно можна назвати «герменевтичною», орієнтована на виявлення додаткових інформаційних пластів, саме в яких і містяться найважливіші дані про ті чи інші події, задуми й мотиви вчинків зацікавлених історичних персонажів, осмислені й закодовані в результаті кропіткої й фахової теологічно-текстуальної роботи інтелектуалами-сучасниками або максимально у часі наближеними до описуваних історичних феноменів.

У працях Т. Вілкул, О. Гіппіуса, І. Данилевського, В. Петрухіна, В. Рички, О. Толочка та інших переконливо доведено, що більшість літописних словосполучень, фраз і сюжетних фрагментів мають біблійне чи агіографічне підґрунтя, тобто компетентні літописці, перш, ніж графічно зафіксувати певне повідомлення стосовно подій чи

вчинків, прямо чи, частіше, завуальовано апелювали до конкретної сакральної події чи персонажу, оцінюючи самі й пропонуючи це потенційному читачеві оцінювати конкретні історичні феномени через призму авторитетних взірців. У такий спосіб досягалися насамперед теологічні й моральні ефекти стосовно як реалізації Промислу Божого, так і дієвості системи суспільних, політичних тощо відносин відповідно християнським духовним цінностям, а отже ефективності виховання представників різних верств населення, впливу організації церковного життя, практичного втілення християнських чеснот.

Останніми роками до даної тематики долучився й автор цих рядків, який запропонував і обґрунтував на теоретико-методологічному й прикладному рівнях низку власних гіпотез стосовно як інтелектуальних моделей давньоруської державності (насамперед – її генези, адже цей процес ми вважаємо не стільки сукупністю традиційних для сучасної науки історичних закономірностей, стільки усвідомленою стилізацією під авторитетні взірці) й давньоруського феодалізму, так і ЦСМ як богословсько-символічної моделі (зразкової для наступної побудови засобами свідомих зусиль духовної й світської еліти суспільних, політичних тощо моделей) [3; 6; 8]. Крім того, в кількох розвідках зроблено спробу обґрунтувати тезу, що давньоруські літописці з огляду на їх експлозивний суспільний статус [8] свідомо й професійно використовували конотативні можливості ЦСМ для створення своєрідного текстуально-інтелектуального простору з метою ефекту «розчинення» як мови літописів, так і історичних фактів у часових і просторових вимірах християнської цивілізації [1; 2; 10].

Таким чином, процес творення додаткових інтелектуальних асоціацій слід вважати невід’ємною складовою роботи давньоруських книжників, яка, з одного боку, була об’єктивно орієнтована на середньовічні універсальні (в територіально-етнічному й конфесійному вимірах) інтелектуальні традиції, а з іншого, на до певної міри унікальну давньоруську специфіку, зокрема в питанні цілком усвідомлюваної особливої взірцевої ролі Русі у християнській ойкумені.

Теоретико-методологічне підґрунтя роботи склали традиційні для історичної науки принципи системності, об’єктивності, науковості й історизму поряд з історико-порівняльним, історико-хронологічним та історико-ретроспективним методами. Крім того, були враховані досягнення в царині семіології й текстології, представлені в працях Р. Барта, Ж. Дельоза, Ж. Дерріда, У. Еко, Ю. Крістєвої, М. Фуко, а також знаних медієвістів М. Бойцова, Ж. Ле Гоффа, А. Гуревича, Ж. Дюбі, М. Пастуро та ін. У категорію «принцип» ми кладемо традиційний смисл, притаманний і власне науковим, і загальнонавчальним підходам, а саме – основне правило, переконання, погляд, визначену й усвідомлювану норму поведінки тощо. Під «інтелектуальними асо-

ціаціями» ми розуміємо латентний інформаційний пласт літописних текстів, доступний для створення й подальшого активного використання тільки вузькому колу інтелектуалів, які мали відповідну освіту й навички. Інтелектуальні асоціації типологічно близькі до феномена конотацій, розглянутого нами в одній зі статей [7], втім мають, на нашу думку, певну відмінність, а саме спрямованість на концентроване охоплення глобальних історичних процесів у цілому чи християнської цивілізації зокрема, закономірностей історичного поступу власне Русі, універсальних чи суто християнських богословсько-моральних проблем тощо. Зрозуміло, що для давньоруського книжника провідним принципом мало бути апелювання до авторитетних біблійних персонажів і сюжетів, адже зміст останніх був не тільки основним критерієм оцінки вчинків конкретних діячів історії Русі.

Отже, **метою** даної розвідки є визначення провідних принципів утворення і подальшого функціонування додаткових інтелектуальних асоціацій в давньоруських літописах. Насамперед зазначимо, що ще на межі 90-х рр. XX – на початку XXI ст. завдяки працям І. Данилевського [13; 14; 15; 16] вдалося відновити властиве християнському Середньовіччю сприйняття літописного жанру не просто як фіксування інформації про ті чи інші історичні події, вчинки історичних діячів тощо (результат тривалого й закономірного як на об'єктивні обставини панування в науці атеїстичних тенденцій, поширених і до сьогодні), а як свого роду «звіт» на Страшному Суді. Християнський містичний світогляд одночасно очікував останній щомиті, що стимулювало організовувати життя в соціальному, духовному й інших вимірах у такий спосіб, щоб кожен віруючий завжди був готовий до раю, але одночасно відносив до 1492 р. від Різдва Христового, що дозволяло представникам середньовічної світської й духовної еліти будувати далекоглядні перспективи історичного розвитку. Таким чином, призначення середньовічних літописів виходило за межі суто світського вжитку, не просто набуваючи численних рис, властивих теологічним творам, але виконуючи повноцінну богословську функцію, проте у такий спосіб, що конкретні історичні події чи вчинки мали оцінюватися через призму беззаперечних взірців, а для християн це були насамперед біблійні персонажі та події, а також святі (рівноапостольні, благовірні, мученики тощо) духовного й світського походження.

З охарактеризованого вище неважко визначити чи не найважливіший літописний принцип утворення і подальшого функціонування додаткових інтелектуальних асоціацій, а саме – обов'язкове орієнтування на абсолютні моральні й історичні зразки, як зазначалося, біблійного, саκραментального й власне історичного походження, за умови, коли останні мали авторитет, який не поступався першим

двом. Такими для Русі (як, зрештою, і для решти християнських країн) були реальні чи міфічні засновники правлячих династій (руських Рюриковичів, польських Пястів, угорських Арпадів тощо), канонізовані чи ні місіонери, які своєю активністю, сміливістю, а нерідко й самопожертвою прислужилися наверненню пануючої верхівки і частини населення до християнства (Русь у цьому сенсі мала безсумнівні переваги перед сусідніми країнами, адже до витоків її державності був безпосередньо причетним апостол Андрій, який, за літописною версією, благословив київські гори, а отже – державний сакральний центр); не менш важливим в реальному, а особливо в символічному сенсі для витоків і подальшого державного поступу Русі був Хозарський каганат, який, згідно з нашою гіпотезою [5; 9], не тільки був завершальним четвертим зі створеної за біблійним зразком системи каганатів Східної Європи (Гунський, Аварський, Болгарський, Хозарський; Русь, відповідно, в якості каганату була не тільки законним продовженням останнього, але і поєднала в особі князя Володимира династію Рюриковичів з правлячою хозарською), але й, без перебільшення, унікальним утворенням, яке порівняно безконфліктно як для свого часу поєднало елементи юдаїзму, християнства й ісламу, численні етнокультурні сегменти, торгівців єврейського походження з зацікавленими структурами Східної Європи й скандинавами-охоронцями: саме хозари, згідно з ще однією нашою гіпотезою, першими почали залучати варягів до супроводу купецьких караванів, забезпечуючи їхніх ватажків географічною й розвідувальною інформацією стосовно майбутніх завоювань VIII – X ст.[9; 12].

Навіть зі стислого викладу наведених міркувань можна виокремити такий літописний принцип формування додаткових інтелектуальних асоціацій, а саме свідомо стислість і латентність. Цьому сприяли не тільки типологічне заперечення літописним жанром розлогих сюжетних полотен (таких, наприклад, у тексті «Повісті временних літ» усього кілька; більшість повідомлень, як відомо, дуже компактні, а стосовно численних років взагалі інформація відсутня), але й свідоме активне користування засобами конотацій (про що йшлося в одній з наших статей [7]), своєрідних натяків, асоціативних ходів тощо, зрозумілих тільки вузькому колу обізнаних.

У такий спосіб досягався ефект підтримання ченцями-літописцями відповідного рівня елітності й недосяжності знання, проте це було не проявом пихатості чи гордині, а засобом максимального уникнення потрапляння до кола книжників недостойних, морально нестійких чи недостатньо освічених. Послушництво і чернецтво, пасторське служіння, опанування численних і складних теологічних дисциплін і Святих Мов (крім того, надзвичайно складної ЦСМ), вивчення Біблії та творів Отців Церкви, переписування чи написання оригінальних

текстів тощо уподібнювалося Таїнству Творення, а отже в ідеалі не допускало лицемірства й невігластва, тому середньовічна католицька й православна системи освіти й інтелектуальної творчості штучно створювали численні перешкоди для унеможливлення використання знання для негативних задумів і дій.

Серед найяскравіших прикладів практичного застосування літописцями наведених і численних інших, проте в той чи інший спосіб похідних від них принципів утворення й функціонування додаткових інтелектуальних асоціацій можна навести хрестоматійні перші фрази «Повісті временних літ», які неодноразово ставали предметом прискіпливих зацікавлень філологів та істориків [див., зокрема: 7; 8] і які містять стислий алгоритм усього подальшого проекту. По-перше, поняття «повість» у найдавнішому з відомих списку літопису наведено у множині, що, разом із первісною семантикою слова ЦСМ (по вісті, після вісті, в результаті вісті, для християнина, зрозуміло – Божої), однозначно апелює до чотирьох канонічних Євангелій (дослівно грецькою – «благих вістей»); по-друге, категорія «временні» прямо відсилає до земних років, а отже – тимчасових, обмежених у часі порівняно з вічними небесними, що створює перманентний містичний ефект того, що наступний виклад подій у літописі є земною, обмеженою у часі та просторі, проекцією авторитетних (а отже – «вічних») подій біблійної й світоотеческої історії; по-третє, ще одним базовим критерієм викладення й оцінювання конкретних подій і вчинків є обставини «походження Русі» («звідки пішла Руська земля»), формування системи і місця правління після своєрідного альтернативного етапу («хто в Києві першим почав князувати»), місця витоків остаточного становлення Руської державності («звідки Руська земля стала»). Концептуальне смислове навантаження набуває, як неважко помітити, поняття «земля», яке відверто апелює до численних біблійних, римських, візантійських і власних територіальних асоціацій, наповнене для сучасників безсумнівним сакральним смыслом [8].

В якості типового прикладу того, як певний літописний фрагмент, що вже став предметом поглибленого герменевтичного аналізу сучасної славістичної медієвістики, цілком може бути одночасно, але під іншим методологічним кутом зору, розціненим як інтелектуальна асоціація, є численні оригінальні інтерпретації І. Данилевського, наведені у його солідному дослідженні про герменевтичні основи джерелознавства літописних текстів. Зокрема автор запропонував розуміти під відомою фразою князя Святослава Ігоревича про Дунай як центр своєї землі приховану цитату з Біблії, в якій йдеться про місто Тір як центр тогочасної світової торгівлі [16, с. 161–168].

Паралельною інтелектуальною складовою цього ж фрагменту може бути асоціація з геополітичним проектом давньоруського кня-

зя, згідно з яким Русь в особі Святослава мала усі права на державну спадщину не тільки чотирьох згаданих каганатів, але, якщо прийняти гіпотезу про болгарське царське походження матері князя Ольги і самої Візантії, оскільки дід Святослава цар Симеон мав офіційний титул «василевса ромеїв (тобто – насамперед візантійців, але одночасно і римлян у цілому) і болгар»; якщо ж врахувати цілком обґрунтовані з позицій Середньовіччя геополітичні претензії Візантії та усю римську державну спадщину, то заява Святослава для сучасників виглядала не такою вже абсурдною, як нерідко продовжують вважати науковці і сьогодні [див. детальніше: 4; 5; 11].

Висновки. Запропонована вище стисла характеристика принципів утворення й подальшого функціонування в сенсі практичного застосування як у процесі текстотворення, так і в політичному й суспільно-етичному вимірах додаткових інтелектуальних асоціацій дозволяє сформулювати цілком, як на нашу думку, надійну гіпотезу стосовно безсумнівного існування у творчому арсеналі давньоруських книжників у цілому й літописців зокрема цілого набору доволі ефективних методів як критичного осмислення історичних реалій, так і подальшого кодування й фіксування історичної інформації. Останні процеси в обов'язковий спосіб здійснювалися за допомогою насамперед біблійних, святоотечеських символічних взірців, а також авторитетних міфологізованих і реальних прикладів римського, візантійського та власного історичного поступу, що вимагало від руських інтелектуалів мобілізації колосальних знань світського (історичних, лінгвістичних тощо) і теологічного характеру. Шляхом ледь зауважуваних, але переважно латентних елементів тексту літописці практично кожен історичну подію або вчинок світського чи духовного діяча Русі пов'язували з типологічно подібною біблійною ситуацією, життям святого чи взірцевою подією минулого певної християнської країни, насамперед – власної. У такий спосіб вирішувалося як мінімум два завдання: по-перше, руська історія розцінювалася як складова світової історії та важливий сегмент реалізації Промислу Божого (для середньовічного християнського мислення – це чи не найважливіша умова), а по-друге, знання і творчість зберігали власну елітарність, підкреслену складність як доступу, так і процесу опанування різноманітних навичок у богословських та світських царинах з метою допуску до кола інтелектуалів найгідніших в освітньому й моральному сенсах.

Бібліографічні посилання

1. Верещагин Е. М. Церковнославянская книжность Руси: Лингвотекстологические разыскания / Е. М. Верещагин. – М., 2001.
2. Верещагин Е. М. Христианская книжность Древней Руси / Е. М. Верещагин. – М., 1996.

3. **Виноградов Г. М.** Біблійне підґрунтя церковнослов'янської мови як символічної моделі всесвіту / Г. М. Виноградов // Філософія. Культура. Життя: [міжвуз. зб. наук. пр.] / редкол.: В. П. Капітон (відп. ред.) та ін. – Д., 2003. – Вип. 23. – С. 159–161.

4. **Виноградов Г. М.** Генеза давньоруської державності: теоретико-методологічні аспекти вивчення / Г. М. Виноградов // Вісник Дніпропетр. ун-ту. – 2003. – Вип. 11: Історія та археологія. – С. 3–22.

5. **Виноградов Г. М.** Давньоруська державність як метанаратив / Г. М. Виноградов // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки: [зб. наук. пр.] / редкол.: І. І. Колесник (відп. ред.) та ін. – 2008. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 106–119.

6. **Виноградов Г. М.** Давньоруська інтелектуальна еліта: культура мовчазної меншости / Г. М. Виноградов // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки: [зб. наук. пр.] / редкол.: І. І. Колесник (відп. ред.) та ін. – 2009. – Вип. 4. – С. 487–498.

7. **Виноградов Г. М.** Конотативна природа давньоруських наративів: постановка проблеми / Г. М. Виноградов // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Сер. «Історія та археологія». – 2008. – Т. 16. – № 1/1. – С. 179–191.

8. **Виноградов Г. М.** Лінгвістичні складові моделювання давньоруськими книжниками витоків державності Русі / Г. М. Виноградов // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Сер. «Історія та археологія». – 2013. – Т. 21. – № 1/1. – С. 194–202.

9. **Виноградов Г. М.** «Руський каганат» і формування торговельної інфраструктури Східної Європи у IX – X ст. / Г. М. Виноградов // Історія торгівлі, податків та мита: [зб. наук. пр.] / за ред. О. О. Дячка; редкол.: В. В. Ченцов (відп. ред.) та ін. – Д., 2009. – Вип. 2. – С. 45–55.

10. **Виноградов Г. М.** Середньовічна християнська цивілізація як богословсько-лінгвістична модель / Г. М. Виноградов // Філософія. Культура. Життя: [міжвуз. зб. наук. пр.] / редкол.: В. П. Капітон (гол. ред.) та ін. – Д., 2014. – Вип. 40. – С. 6–16.

11. **Виноградов Г. М.** Символічна інтерпретація прецедентів з історії Візантії, Першого Болгарського царства та Хозарського каганату для юридичного обґрунтування становлення Давньоруської державності / Г. М. Виноградов // Історія і особистість історика: [зб. наук. пр., присвячених 60-річному ювілею проф. Г. К. Швидько]. – Д., 2004. – С. 26–46.

12. **Виноградов Г. М.** Хозарсько-норманська торговельна мережа Східної Європи як провідний чинник давньоруського державотворення / Г. М. Виноградов // Історія торгівлі, податків та мита: [зб. наук. пр.] / редкол.: В. В. Ченцов (гол. ред.) [та ін.]. – Д., 2013. – № 2 (8). – С. 37–43.

13. **Данилевский И. Н.** Древняя Русь глазами современников и потомков (IX – XII вв.) / И. Н. Данилевский. – М., 1999.

14. **Данилевский И. Н.** Древняя Русь глазами современников и потомков (XII – XIV вв.) / И. Н. Данилевский. – М., 2000.

15. **Данилевский И. Н.** Замысел и название Повести временных лет / И. Н. Данилевский // Отечественная история. – 1995. – № 5. – С. 101–110.

16. **Данилевский И. Н.** Повесть временных лет: Герменевтические основы источниковедения летописных текстов / И. Н. Данилевский. – М., 2004.

17. **Колесов В. В.** Гносеологические основы восточнославянской грамматической мысли в эпоху Средневековья / В. В. Колесов // Східнослов'янські граматики: Матеріали симпозиуму. – К., 1982. – С. 24–28.

Надійшла до редколегії 01.09.2016